

Ана Кречмер

О ФЕНОМЕНУ ТЗВ. *PAX SLAVIA ORTHODOXA* У КОНТЕКСТУ ИСТОРИЈЕ СЛОВЕНСКИХ СТАНДАРДНИХ ЈЕЗИКА

1. Теорија егзистенције *Pax Slavia Orthodoxa* наднационалне верске и културне заједнице православних Словена (која се понекад разматра у опозицији према сличном феномену *Pax Slavia Latina*) представља, по нашем мишљењу, једно од централних питања у проучавању процеса формирања словенских писмених и стандардних језика. За ову грану славистике ми употребљавамо назив „историјска стандардологија” па њу гледамо као аутономну субдисциплину стриктно одвојену од историје језика-идиома, од иманентне језичке историје. Таква се подела у славистици, нажалост, обично не спроводи. Међутим језик-идиом принципијелно се разликује од обрађених језичких страта који представљају, пре свега, социолингвистички детерминисане појаве.

Иако теорија културне заједнице православног словенства постоји у славистици већ више од 30 година, озбиљна научна дискусија ту још увек изостаје. Према томе, овај реферат сматрамо као скромни допринос развоју такве дискусије. У границама нашега кратког саопштења могућ ће бити, свакако, само кратак осврт на најбитније аспекте и питања овог опширног тематског комплекса.

2. Присталице егзистенције *Pax Slavia Orthodoxa* као што су, нпр. Р. Пикио и Н. И. Толстој (види библиографске податке), као најважније дистинктивне ознаке овог феномена наводе пре свега верско јединство, тј. припадност православљу грчке традиције на чему су заснивано јединство културне парадигме и према томе јединство писменог језика. У тако схваћен ареал *Pax Slavia Orthodoxa* спадају, уосталом, не само православни Словени него и православни Румуни. Такав ареал засниван на истој верској припадности свакако је – барем за Европу – феномен преднационалног доба, кад је верски идентитет играо важнију улогу него етнички (подсећамо, с тим у вези, на конфликте између православних и потурчених

Јужних Словена одн. између православних и покатоличених Источних Словена, а и на, још увек, осетљиву поделу између католичких и протестантских Лужичких Срба).

Границе постулираног ареала *Pax Slavia Orthodoxa* – било временске било локалне – могу се само приближно одредити. Таква неодређеност граница представља за противнике теорије *Pax Slavia Orthodoxa* вероватно најважнији аргуменат против те теорије. Локалне се границе могу, у ствари, одредити само границама верске припадности становништва. Што се тиче апсолутних временских граница, оне показују изразиту варијантност, нарочито у погледу задње фазе, завршетка заједничке културне традиције. Као горњу временску границу можемо сматрати доба покрштавања одређеног региона. По нашем мишљењу, границе сваке такве заједнице чија је егзистенција специфична само за преднационалну Европу *sui generis* не могу да буду другачије. Питање временских граница, иако је свакако релевантно, неће нас ту више занимати. То важи и за ознаку верске припадности јер се границе постуларне заједнице, *Pax Slavia Orthodoxa*, као што смо горе навели, одређују према границама православног насеља.

Основну пажњу ћемо посветити постулатима о јединству културне парадигме и писменог језика. Трећи релевантни фактор који бисмо ту хтели да размотримо је социолингвистички, наиме језичко понашање друштва, конкретно, православног словенског света у прошлости. Овде спада и питање колики је био осећај припадности таквој православној заједници. За разлику од горе наведених фактора, овај последњи припада својеврсној унутрашњој перспективи, тј. перспективи не истраживања већ друштва које се истражује.

3. Кад је у питању историја културе одн. језика, битно је да смо увек свесни принципијелних разлика између народне културе одн. народног језика (који је у нашем случају представљен као усмени идиом) с једне стране, и цивилизацијске, писмене културе и писменог језика с друге стране. Кад се ту говори о јединству културне парадигме и језика у границама *Pax Slavia Orthodoxa*, онда су у питању увек ови цивилизацијски феномени.

Вишенационална заједница *Pax Slavia Orthodoxa*, дакле, уз различите етничке културе и идиоме одн. дијалекте, имала је заједничку наднационалну цивилизацијску културу и заједнички наднационални писмени језик, наиме црквенословенски. Тако то виде присталице егзистенције *Pax Slavia Orthodoxa*. У већини славистичких радова за културну и језичку историју овога терена она се, међутим, представља као историја појединих народних култура и појединих народних језика и то

схваћених као континуитет у процесу сукцесивног развоја. Дакле, захтев Исаченка за нацрт упоредне историје локалних редакција црквенословенског и њихових односа према конкретним живим идиомима још увек је актуелан. Засада је, више, проучена само руска редакција, нпр. у радовима Успенског (види библиографске податке). За шири терен целог православног словенства које се тим језиком служило, постоје само неки нацрти у радовима Толстоја (ови су радови, уосталом, досада остали у славистици прилично занемарени).

4. Наша истраживања источнословенског и српског материјала показују очигледно јединство целе писмене културе која је у то време била пре свега култура цркве. О претежно сакралном карактеру средњовековне писмене културе пуно је писао Лихачов, а пре њега прашки лингвисти. На то се упозорава и у радовима Толстоја, Успенског, Живова и др. Већи део историјске славистике то је, ипак, досада занемаривао. Међутим, црквени карактер цивилизацијске културе био је у православној Славији можда чак и изразитији но што је у осталом словенском свету. У изразито црквеном карактеру писмене културе код православних Словена Лихачов види узрок њене специфике као што је, нпр. одсуство одређених светских жанрова (љубавни роман, лирика, хумор и сл.) у књижевном канону *Pax Slavia Orthodoxa*. Наиме, читање одн. слушање текстова код православаца није служило за забаву него искључиво за спас душе читаоца одн. слушаоца.

Црквена усмереност писмене културе проузроковала је и њену временску и жанровску стабилност. Широм целог терена *Pax Slavia Orthodoxa* налазимо стабилан и чврсто хијерархијски структурисан текстовни канон који се током векова тек незнатно променио. Пошто су носиоци те културе као идеал гледали прошло византијско стање, свака је промена за њих била грех против Бога и цркве. Према Лихачову, и друге евидентне специфичне црте средњовековне православне културе могу се објаснити кроз њен сакрални карактер, нпр. одсуство индивидуалног стваралаштва – јер се свако стваралаштво у православној култури схватало као служење Богу. У вези с тим стоји и чврста хијерархијска организација текстовног канона чији је модел предложио Толстој који наводи укупно 14 врста текстова. То су (по редоследу њиховог статуса):

- 1) литургијски текстови
- 2) химнографски текстови
- 3) хагиографски текстови
- 4) панегирички текстови
- 5) патристички и црквено-поучни текстови
- 6) црквено-правни текстови

- 7) апокрифи
- 8) историографски текстови
- 9) наративни текстови
- 10) хожденија
- 11) филозофско-филолошки и природно-научни текстови
- 12) световни правни текстови
- 13) административни текстови
- 14) ово што Толстој зове „бытовая” писменост (Н. И. Толстой, *История и структура славянских литературных языков*, Москва, 1988, стр. 168).

Иако је овај модел био створен пре свега за српску ситуацију, мислимо да он у принципу важи за целу православну Славију. Дефинитивнији подаци ту тренутно свакако нису могући јер већи део текстовног корпуса средњовековне православне Славије филолошки још увек није обрађен. Занимљиво је да Толстој ту не спроводи поделу на оригиналне и преводне текстове. За њега, наиме, преводна књижевност представља битни саставни део текстовног канона православне Славије. О значајној улози преводних текстова писали су и други – Унбегаун, Исаченко, Лихачов, Мошин, а почетком овог века на то је упозоравао Собољевски. У више радова о томе пише и немачки слависта Х. Кајперт (в. библ. податке). Нажалост, преводни текстови су у историјској славистици и до сада били занемаривани. Култура неправославног Словенства (за које се понекад употребљава појам *Pax Slavia Orthodoxa*) показује знатно мањи степен хомогености и стабилности, док је за цео терен Западне Европе то било карактеристично само за прави средњи век, тј. за прилично рано доба њене историје.

5. Јединство и стабилност показује не само писмена култура но и писмени језик православног Словенства. Пре него што се вратимо овоме питању, требало би ипак, да објаснимо неке наше централне појмове. Тако, у дефиницији стандардног језика, ми углавном пратимо став Прашке лингвистичке школе и Исаченка. Према томе стандардни језик треба да поседује следеће дистинктивне ознаке:

- 1) поливалентност (боље: омнивалентност);
- 2) кодификовану норму;
- 3) обавезну употребу широм целог терена;
- 4) стилистичку диференцијацију (А. В. Исаченко, *Какова специфика литературног двуязычия в истории славянских народов?* Вопросы языкознания 3/1958, стр. 42–45).

Тако схваћен стандардни језик, дакле, појава је савременог доба. Напротив, писмени су језици у Европи били представљени пре свега у преднационално доба. У дефиницији писменог језика ми се, такође, углавном слажемо са Прашком школом (в. библиј. податке). Историјска славистика није, уосталом, досада пружила бољу основу за истраживање овог феномена. Дакле, појам „писмени језик” ту се употребљава за потенцијалне предстадије стандардног језика.

Специфика писменог језика, поред осталог, изражава се и у томе што је он истовремено и ужи и шири феномен од стандардног језика. Ужи зато што за њега не важи горе наведени услов обавезне употребе широм целог терена, тј. писмени језик обично је језик интелектуалне елите друштва. Широ феномен зато што он, *sui generis*, није везан за једно етничко друштво већ представља наднационалну, надетничку појаву. Као што је већ било речено, то је био пре свега језик интелектуалне елите, што за средњовековно европско (а и не само европско) друштво значи да је то био језик духовништва, језик цркве који је с тим у вези уживао и одговарајући, високи статус у друштву. Такав карактер имају средњовековни латински, класични кинески и арапски – а и црквенословенски.

Такав статус црквенословенском дају, нпр. Унбегаун, Толстој, Исаченко, Успенски, а такав је био и став старе руске славистичке школе. Међутим, ни статус црквенословенског у словенској језичкој историји ни његови односи према идиомима и другим језичким стратумима нису ни приближно истражени. Полемика која се око тога води понекад очигледно стоји под утицајем одређених ваннаучних фактора. Подсећамо, с тим у вези, на усконационални поглед на језичку историју који је још увек карактеристичан за историјску славистику. Даље, у славистици се, као што је већ поменуто, и данас прилично често занемарују принципјелне разлике између различитих језичких стратума, нарочито између усмених и писмених. Највећа се пажња обраћа на историјски развој различитих врста усмених идиома, тј. тзв. „народни језик”. То посебно важи управо за језичку историју православних Словена. Тако схваћена језичка историја мора да остане непотпуна а и субјективна пошто у њој недостају не само одређене гране писмене културе као што су, нпр. преводни текстови него и поређење са стањем и динамиком развоја код других Словена, а и несловенских култура.

6. Вратимо се сада улози и статусу црквенословенског језика, одн. његових локалних редакција у православној Славији. Егзистенцију таквих редакција ми, уосталом, не видимо као препреку јединству црквенословенског као писменог језика православних Словена, иако упоредна анализа како различитих редакција тако и анализа развоја појединих

редакција представља, по нашем мишљењу, један од важних задатака историјске стандардологије. На основу проученог текстовног материјала, промене у језичком систему црквенословенског током више векова његове егзистенције и широм његовог огромног терена ипак можемо сматрати безначајним. Као најважнији стабилизујући фактор сматрамо сакрални карактер овог језика који је, ваљда, само зато могао постати језик културе јер је био језик вере. Управо у карактеру и статусу писменог језика и у односу друштва према овом језику добро се показују битне разлике између православне Славије, с једне, и латинске Славије одн. Западне Европе, с друге стране. То се изражава, поред осталог, и у одсуству кодификоване црквенословенске норме све до краја доба *Pax Slavia Orthodoxa* – тј. у одсуству прагматичког схватања писменог језика претежно као средства комуникације. За православну Славију њен писмени језик био је, пре свега, језик вере. Средњовековна православна Славија је, према томе, поред усмене узусне дијалекатске норме (укључујући ту и норму фолклорне коине) знала само за писмену норму оријентисану на традиционалне канонске текстове који су играли улогу образаца. Такав се текст преписивао дословно па се учио напамет и није допуштао било какве интервенције.

Упоредна функционална, дистрибутивна и социолингвистичка анализа латинског и црквенословенског спада, по нашем мишљењу, у најважније задатке у проучавању специфике средњовековне словенске православне културе, а према томе и историје писменог језика. У овом раду таква је анализа свакако неспроводљива. Ипак бисмо хтели да се осврнемо на једну од најбитнијих разлика између тих двају писмених језика. Наиме, за разлику од латинског, који је изворно био живи идиом друштва, средство свакодневне комуникације и тек је касније постао писмени а и сакрални језик школоване елите, црквенословенски је од почетка био усмерен искључиво ка сакралној употреби. Није, дакле, ни случајно да су све језичке реформе код православних Словена у преднационално доба (а понегде и касније) биле усмерене на реконструкцију прошлог стања које је гледано као идеал.

7. Док је интерес славистике претежно усмерен према иманентној системској историји језика, озбиљна научна дискусија о односу између различитих језичких стратума у различитим епохама изостаје. То важи не само за упоредну анализу широм целе православне Славије већ и за поједине њене регионе. Покушај такве анализе представља – на руском материјалу – теорија Успенског о црквенословенско-руској диглосији. Нажалост, и ова дискусија превише је емоционална, а понекад показује и идеолошке утицаје. Међутим, једно од најбитнијих питања ове теорије,

а врло је битно и за проучавање културне и језичке историје целе православне Славије, јесте појава тзв. пословног, односно административног, правног језика. Егзистенција овог језика, чија је језичка супстанција била источнословенска одн. руска, а који се употребљавао само у писменој сфери, представља један од најозбиљнијих аргумената против чврсте дихотомије модела Успенског, који, у ствари, допушта само опозицију једног усменог и једног писменог језика. Занимљиво је у овом погледу и питање (које славистика иначе још није ни поставила) о битним разликама између југа и истока православног словенског света баш у сфери административног, правног језика. Ради се, наиме, о питању зашто је код Источних Словена народни идиом могао много даље да продира у писмену сферу – иако и функционално прилично уску – и тако да ступи у конкуренцију са свакако развијенијим писменим језиком православне цркве.

Још један феномен који, по нашем мишљењу, представља велики интерес за историјску стандардологију остаје у славистици занемарен. То је изванредно чврста веза између жанра и језика, одн. језичке организације текста, нарочито у старије доба. Таква веза сама по себи добро је позната у целој средњовековној Европи проузрокована тадашњим схватањима стила као затвореног система (уп. Толстој, *нав. дело*, стр. 177). Занимљиво је, међутим, да такав однос према тексту као структурној и језичкој целини можемо да пратимо у православној Славији све до националног доба, а понегде и касније. Тако, нпр. кад су у 18. одн. 19. веку нови жанрови продирали у текстовни канон, они су се схватили као целина па су играли исту улогу образаца као канонски текстови православне Славије. То важи, уосталом, не само за преводе него и за оригиналне текстове који су већ настали код Словена према тим преузетим обрасцима.

8. Хтели бисмо да упозоримо и на следећи феномен познат, колико знамо, једино у православној Славији: на необичну социолингвистичку хомогеност друштва. Од најсиромашнијег сељака све до вишег сталешка сви су се служили истим усменим идиомом и тако је свако припадао истој народној култури. Цела православна Славија имала је и исту писмену културу и исти писмени језик (искључујући из ове сфере правни језик, о чему смо говорили више). Тај је језик активно савладао само мањи део друштва, што је, уосталом, карактеристично за средњовековне писмене језике. Другим речима, православни словенски свет није знао за такву социолингвистичку поделу друштва коју налазимо у латинској Славији и у целој Западној Европи где су постојале засебне сталешке, градске, сеоске, ђачке и друге културе које су се, барем делимично, служиле различитим језичким формама.

9. У закључку хтели бисмо да размотримо још један фактор који по нашем мишљењу представља посебан интерес за историјску стандардологију али се и у славистици занемарује. Ради се о језичком осећању и понашању тадашњег друштва. Овај фактор спада, као што је већ речено, више у сферу својеврсне унутрашње перспективе, тј. перспективе одн. става према прошлости. Другим речима, у анализи језичке историје а нарочито историје писмених језика, једна од најважнијих задатака се састоји у реконструкцији стања у прошлости, а једна од највећих грешака састоји се у томе што истраживач своје језичко осећање и своје критерије некритички преноси на прошлост. Свака анализа која не узима у обзир језичку праксу прошлости остаће дакле не само непотпуна већ и субјективна.

Реконструкција језичког понашања представља свакако тежак задатак. Нажалост, директне изјаве савременика о језику прилично су ретке. То важи посебно за православну Славију и за њено старије доба, што је, по нашем мишљењу, проузроковано изразито сакралним карактером и високим статусом писменог језика православних Словена. Тај се језик видео као симбол вере, а вера је била, у то време, најважнији израз личног идентитета.

Поред таквих директних података има и индиректних, као што су нпр. чврста хијерархијска организација текстовног канона, одсуство кодификоване норме чију су улогу играли канонски текстови, систем школске наставе и др. Један од најинтересантнијих извора за реконструкцију језичког понашања друштва представља, понекад врло емоционална, полемика која се водила око књижевних и језичких реформи. Таква сведочанства имамо, нажалост, тек за прилично касно доба, тј. за 16–17. век. Анализа таквих података у историјској славистици тек почиње и то углавном на руском материјалу (усп. зборник *Вопросы русского языка*. Вып. 1. Изд. К. В. Горшкова, Москва, 1976, као и радове Л. С. Ковтун). Међутим, проучавање таквих сведочанстава баш за српску језичку историју представља нарочити интерес и то двоструки. Прво, зато што је српски језички терен спадао у најстарије и централне регионе православне Славије. Друго, зато што је ту црквенословенска традиција била укинута па се стандардни језик развио на један начин који се битно разликује од онога код других чланова православног словенског света, код којих се веза са старом културном традицијом још увек добро осећа.

10. Кад се говори о културној и језичкој заједници православних Словена, поставља се питање да ли је слична заједница егзистирала код других Словена. Присталице такве заједнице обично за њу употребљавају појам *Pax Slavia Latina*. У истраживању овога питања суочавамо се са сличним проблемима који важе и за *Pax Slavia Orthodoxa*, наиме, одсу-

ство темељне упоредне анализе културне и језичке историје које је проузроковано усконационалним погледом: неразрађеност методолошког апарата; одсуство репрезентативне филолошки и лингвистички обрађене текстове базе и сл.

Иако је озбиљна анализа тих двају феномена, православног и латинског словенског света, у овом раду због кратког времена немогућа, ипак треба да се на ту проблематику осврнемо. На основу проучених материјала чини се да културна и језичка заједница неправославних Словена (уколико је уопште као целина постојала) показује много мањи степен хомогености и стабилности, било временске било жанровске, него православна Славија. Дефинитивно решење овог питања могуће ће бити свакако тек на основу опширне анализе текстова оба региона.

11. У току вишегодишњег емпиријског рада на старим словенским текстовима, претежно српским и руским, постајале су све очигледније методолошке мане историјске славистике, нарочито историје писмених и стандардних језика. Хтели бисмо, дакле укратко, да наведемо нека питања која, по нашем мишљењу, представљају нарочити интерес, како за ужу тему словенске културне и језичке заједнице, тако и за шири комплекс историјске стандардологије.

Најрелевантнијим задацима истраживања на терену православне словенске заједнице сматрамо следеће:

- 1) анализу функционалне дистрибуције различитих језичких стратума и то прво диференцирано по појединим регионима и епохама, а затим упоредно (такав сукцесиван поступак важи и за доле наведено);
- 2) анализу текстовног корпуса православне Славије (такође прво диференцирану а затим упоредну);
- 3) анализу теорије и праксе језичке употребе, прво диференцирано а затим контрастивно. Тек на основу проучавања свих заједничких и дивергентних појава широм терена православне Славије и током више векова њене историје моћи ћемо (евентуално) да дефинитивно одговоримо на питање да ли је постојала таква културна и језичка заједница код православних Словена.

Што се тиче општих методолошких принципа историјске стандардологије, најважнијим сматрамо следеће:

- 1) било какве националне границе могу се у анализи узимати у обзир само у техничке, еуристичке сврхе (тако се – бар на почетку – анализа лакше спроводи у границама појединих језичких и геополитичких региона);

- 2) непосредан објекат анализе је конкретан текст са свим његовим ознакама;
- 3) селекција у односу на текстовни корпус треба да буде минимална;
- 4) истраживач треба да буде увек свестан разлика између своје перспективе, својег језичког осећаја и онога доба и региона који се истражује;
- 5) језичка анализа укључује цео језички систем са свим ознакама;
- 6) анализа се из еуристичких разлога спроводи – бар у првој својој фази – према појединим детерминатима, као што су епоха, регион, жанр и сл.

ЛИТЕРАТУРА

- F. Daneš, *Einige soziolinguistische Aspekte der Schriftsprachen*. Welt der Slawen 13, 1968, 17–27.
- Ch. Ferguson, *Diglossia*. Word 15, 1959, 325–340.
- К. В. Горшкова (изд.), *Вопросы русского языка*. Вып. 1, Москва 1976.
- B. Havránek, *Studie o spisovném jazyce*. Praha 1963.
- Б. Хавранек, *Задачи литературного языка и его культура*. Prager linguistischer Zirkel 1971, 338–377.
- А. В. Исаченко, *Какова специфика литературного двуязычия в истории славянских народов?* Вопросы языкознания 3/1958, 42–45.
- A. V. Issatschenko, *Geschichte der russischen Sprache*. Bd. 1, Heidelberg 1980; Bd 2, Heidelberg 1983.
- А. Једличка, *О пражской теории литературного языка*. Prager linguistischer Zirkel 1971, 544–556.
- A. Jedlička, *Die Schriftsprache in der heutigen Kommunikation*. Leipzig 1978.
- H. Keipert, *Russische Sprachgeschichte als Übersetzungsgeschichte*. Slavistische Linguistik 1981, München 1982, 67–101.
- H. Keipert, *Kirchenslavisch und Latein. Über die Vergleichbarkeit zweier mittelalterlicher Kultursprachen*. Sprache und Literatur Altrußlands. Aufsatzsammlung, Münster 1987, 111–181.
- Х. Кајперт, *Крещение Руси и история русского литературного языка*. Вопросы языкознания 5/1991, 86–112.
- Л. С. Ковтун, *Русские книжники XVI столетия о литературном языке своего времени*. С. И. Котков (изд.), *Русский язык и источники для его изучения*, Москва 1971, 3–23.

- A. Kretschmer, *Схватања Доситеја Обрадовића о књижевном језику (теорија и пракса језичке употребе код Словена у 18. в.)*. Научни састанак слависта у Вукове дане 19/2, Београд 1990, 61–68.
- A. Kretschmer, *Zur Rolle der Übersetzungen bei der Entstehung von slavischen Standardsprachen (unter besonderer Berücksichtigung der russischen und der serbischen Situation)*. Zeitschrift für Slawistik 37/2, 1992, 60–71.
- A. Kretschmer, *Und nach einmal zur Diglossie*. Wiener slawistischer Anzeiger 33, 1994, 181–194.
- H. Kuna, *Književne kojne u relaciji prema predstandardnim idiomima i standardnom jeziku*. Književni jezik 5/1–2, 1976, 9–20.
- Д. С. Лихачев, *Несколько мыслей о языке литературы и литературном языке Древней Руси*. Историко-филологические исследования, Москва 1967, 302–307.
- D. S. Lihachev, *Drevneslavènskie literaturä kak sistema*. Slavènskie literaturä, Moskva 1968, 5–48.
- R. Picchio, *Die historisch-philologische Bedeutung der kirschenslavischen Tradition*. Welt der Slaven 7, 1962, 1–27.
- А. И. Соболевский, *История русского литературного языка*. Москва 1980.
- Н. И. Толстой, *К вопросу о древнеславянском языке как общем литературном языке южных и восточных славян*. Вопросы языкознания 1/1961, 52–66.
- Н. И. Толстой, *Литературный язык сербов в XVIII в. (до 1780. г.)*. Славянское и балканское языкознание. История литературных языков в письменность, Москва 1979, 154–200.
- Н. И. Толстой, *История и структура славянских литературных языков*. Москва 1988.
- Б. О. Унбегаун, *Язык русской литературы и проблемы его развития*. Revue des Études Slaves 47, 1968, 129–134.
- Б. О. Унбегаун, *Происхождение русского литературного языка*. Новый журнал 100, 1970, 306–319.
- Б. А. Успенский, *История русского литературного языка (XI–XVII вв.)*. München 1987.
- J. Vachek, *К проблеме письменного языка*. Prager linguistischer Zirkel 1971, 524–534.
- D. S. Worth, *On „Diglossia” in medieval Russia*. Welt der Slaven 23/2, 1978, 371–393.
- В. М. Живов, *Смена норм в истории русского литературного языка XVIII века*. Russian Linguistics 12/1, 1988, 3–49.